

İslam Fethinden Selçuklulara Kadar Nesâ (30-426/650-1035)

Aykut Özbayraktar | ORCID: 0000-0001-9804-7875 | aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Amasya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00sbx0y13>

Öz

Bu çalışma, kadim Horasan coğrafyasının kuzey kesiminde bulunan ve harabeleri günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında yer alan Nesâ şehrinin İslamî tarihinin belli bir kesitini konu edinmektedir. Zaman olarak Nesâ'nın Müslümanlar tarafından fethedildiği 30/650 senesinden Selçuklu hakimiyetine girdiği 426/1035'e dek süren 396 Hicri/385 Miladi yıllık dilimle sınırlandırılmıştır. Mekan bakımından ise yalnız Nesâ şehrine ve onun kontrol ettiği bölgedeki kırsal kesime odaklanmıştır. Mezkûr evrede Nesâ'nın tarihini siyasi ve sosyo-ekonomik yönleriyle, bir bütün halinde, kapsamlı şekilde sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın ana yöntemi Orta Çağ yazılı kaynaklarından derlenen malumatı modern arkeolojik ve coğrafi verilerle karşılaştırarak yahut takviye ederek değerlendirmek ve yeni bir bakış açısıyla kurgulayarak arz etmektir. Nesâ adının anlamı ve öyküsü, şehrin coğrafi konumu ve fethi, Nesâ'nın Horasan'daki politik statüsü, Nesâ havalisinde cereyan eden siyasi-askeri hadiseler ve isyanlar, Nesâ kent merkezinin fiziki görünümü ve unsurları, kırsalda bulunan yerleşimleri ve ribatları, Nesâ halkının sosyal dokusu ve iktisadi faaliyetleri bu makalenin kapsamı dahilindedir. Nihai hedef İslam fethini takip eden dört asır boyunca sürekli büyüyen ve gelişen Nesâ'nın Selçuklu egemenliğine girdiği esnada maddi ve manevî açıdan ne durumda olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler

İslam Şehri, Horasan, Selçuklular, Nesâ, Nesevî, Nesâî

Atıf Bilgisi

Özbayraktar, Aykut. "İslam Fethinden Selçuklulara Kadar Nesâ (30-426/650-1035)". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 1-26.

<https://doi.org/10.23897/usad.1444565>

Geliş Tarihi	28.02.2024
Kabul Tarihi	12.04.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Nisā from the Islamic Conquest to the Seljuks (30-426/650-1035)

Aykut Özbayraktar | ORCID: 0000-0001-9804-7875 | aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Amasya University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Amasya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00sbx0y13>

Abstract

This study is about a specific section of the Islamic history of Nisā, which is located in the northern part of the Great Khorasan and whose ruins are located near Ashgabat, the capital of Turkmenistan today. In terms of time, it is limited to 396 Hijri/385 Gregorian years, from 30/650, when Nisā was conquered by Muslims, to 426/1035, when it came under Seljuk rule. It focused only on the city of Nisā and the rural areas in the region it controlled. In this phase, it aims to present the history of Nisā comprehensively, as a whole, with its political and socio-economic aspects. The method of the research is to evaluate the information compiled from medieval written sources by comparing or supplementing it with modern archaeological and geographical data and to present it by constructing it from a new perspective. The meaning and story of the name Nisā, the geographical location and conquest of the city, the political status of Nisā in Khorasan, the political-military events and rebellions that took place in the Nisā, the physical appearance and elements of the city center of Nisā, the settlements and ribats in the rural areas of Nisā, the social structure of the society of Nisā and their economic activities are within the scope of this article. The ultimate aim is to reveal the material and spiritual situation of Nisā, which constantly grew and developed during the four centuries following the Islamic conquest when it came under Seljuk rule.

Keywords

Islamic City, Khorasan, Seljukids, Nisâ, Nasavî, Nasâi

Citation

Özbayraktar, Aykut. "Nisâ from the Islamic Conquest to the Seljuks (30-426/650-1035)".

Journal of Seljuk Studies 21 (December 2024), 1-26.

<https://doi.org/>

Date of Submission	28.02.2024
Date of Acceptance	12.04.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Nesâ, tarihi Horasan coğrafyasının kadim kentlerinden biriydi. M.Ö. 247-M.S. 224 yılları arasında Orta Asya'dan Orta Doğu'ya kadar yayılan büyük Part (Arşak/Eşkânî) İmparatorluğunun ilk başkentiydi. Partları takiben Sâsânîler devrinde (M.S. 226-651) Horasan'ı kuzeyden gelebilecek Türk saldırılarına ve muhaceretine karşı korumak fonksiyonuyla şekillenen müstahkem hudut hattının mühim bir unsuruydu (Bosworth, 1999). İslam fethini izleyen takribi dört asır boyunca (30-426/650-1035) görevlerini sürdüren bu serhat boyu ve Nesâ, bilhassa III-IV/IX-X. yüzyıllarda Tâhirî ve Sâmânî devlet adamları tarafından devamlı suretle takviye olundu. V/XI. asrın ilk yarısında Horasan'a geçen Oğuzların ve Selçukluların yurt edinmek üzere seçtikleri ve uğruna mücadele ettikleri beldelerden biri de Nesâ idi. Selçukluların Gaznelilere karşı 19 Şaban 426 (29 Haziran 1035) günü başardıkları Nesâ Zaferi Horasan'ın kapısını Türklere açmıştır ve Selçukluların devlet kurma sürecinde etkili olmuştur.

Tarihsel ehemmiyeti yanında Nesâ, İslam biliminin ve uygarlığının gelişmesine ciddi katkılar sağlayan sayısız alimi ve bilgini bünyesinden yetiştirmiştir. Kütüb-i Sitte müelliflerinden muhaddis Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî (ö. 303/915), fakih Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Muzaffer eş-Şehristânî (ö. 481/1088'den sonra), mutasavvıf Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârûzî (ö. 483/1090), matematikçi ve astronomi bilgini Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nesevî (ö. 493/1100'den sonra), *el-Milel ve'n-Nihal*'in yazarı din ve mezhepler tarihçisi Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), tarihçi Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed en-Nesevî (ö. 647/1249) ve tefsir, kelim, fıkıh, usûl-i fıkıh, tasavvuf, mantık, felsefe ve Arap dili ve belagâtı gibi sahalarda meşhur eserleriyle tanınmış çok yönlü alim Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn Ömer et-Taftâzânî (ö. 792/1390) gibi isimlerin de aralarında bulunduğu birçok önemli alimin memleketi Nesâ'dır.

Selçuklu devri şair ve alimlerinden olup Nesâ'ya komşu Ebîverd'de dünyaya gelen ve soyu Emevîlerin atası Ebû Süfyân'a dayandırılan Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdî (ö. 507/1113)'nin "Târîhu Ebîverd ve Nesâ" başlıklı bir kitabı kaleme aldığı bilinmektedir (Yâkût Hamavî, 1993, C. 5, s. 2360-2364; Bakır Dayı, 2024, s. 35). Mezkûr iki şehrin tarihini ve mühim şahsiyetlerinin biyografilerini derlediği anlaşılabilir kitap ne yazık ki günümüze intikal edememiştir veyahut henüz keşfedilmemiştir. Bu kıymetli eserin araştırmacılar tarafından yakın bir zamanda ortaya çıkarılması temenni edilmektedir.

Akademik literatürde Nesâ şehri için İslam fethi referans alınarak iki ayrı isim kullanılmaktadır: Antik Nisa ve İslamî Nesâ. Antik Nisa sit alanında planlı arkeolojik kazılar, 1930 senesinden beri sürdürülmektedir. M. E. Masson, G. A. Pugachenkova, G. A. Koshelenko, V. N. Pilipko, A. Invernizzi ve C. Lippolis başta olmak üzere Nesâ'da çalışan arkeologların yayınları şehrin İslam öncesi tarihiyle ilgili geniş bir bibliyografya ortaya çıkarmıştır (Mamedov vd., 2005, s. 30, 73-75). Yapılan keşiflerin doğal neticesi olarak Antik Nisa, 2007 yılında UNESCO tarafından "Dünya Mirası" ilan edilerek listelenmiştir. Bununla birlikte bilhassa batılı ilmi çevrenin İslamî Nesâ'ya dikkat çekici bir şekilde kayıtsız kaldığı göze çarpmaktadır.

Türkiye'deki araştırmacılar Horasan'daki öneminin ve Selçuklu tarihindeki rolünün de etkisiyle Antik Nisa'dan ziyade İslamî Nesâ ile ilgilenmişlerdir. Horasan ya da Büyük Selçuklu tarihi hakkındaki hemen her çalışmada Nesâ'dan bağlamının gereği kadar bahsedildiği görülmektedir. Fakat Nesâ tarihini müstakil halde inceleyen yayınlar az sayıdadır. Konuyla alakalı olarak Türkiye'de neşredilen üç makaleden bahsedilmelidir. Bunlardan ilk ikisi Prof. Dr. Faruk Sümer hocamızın 1994 yılında Türk Dünyası Tarih Dergisi'nde yayınladığı kısa makaleleridir. "Türkmenistan'da Tarihî Şehirler -I- Nesa" başlıklı ilk çalışma, Müslüman coğrafyacıların Nesâ'ya yönelik kayıtlarından söz ettikten sonra İslam fethinden Sâmânîlerin yıkılışına (389/999) kadar süren evrede şehirde cereyan eden siyasi-askeri olaylara değinmektedir (Sümer, 1994a, s. 17-22). "Türkmenistan'da Tarihî Şehirler -2- Nesa" başlıklı ikinci çalışma, ağırlıklı olarak Oğuzların ve Selçukluların Nesâ'ya göç etmesi ve Gaznelilerle mücadeleleri konusunu incelemektedir (Sümer, 1994b, s. 11-16). Bu ikinci makalenin sonunda F. Sümer, üçüncü makalede Nesâ'nın Moğol İstilasası ve egemenliği ile sonraki dönem tarihini yazacağını ifade etse de her nedense yazmamıştır. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu hocamız tarafından 1997 yılında Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde telif edilen "Türkmenistan'ın Nisa (Nesa) Kentine Sanat Tarihi Tetkik Seyahati" adlı üçüncü çalışma ise Nesâ'daki çağımıza ulaşabilen mimari eserlerle ilgili kıymetli bilgiler ve değerlendirmeler içermektedir (Çoruhlu, 1997, s. 65-83).

Sunulan bu makale; İslamî Nesâ tarihini siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik yönleriyle bir bütün halinde ve kapsamlı şekilde incelemektedir. Zaman olarak Nesâ'nın Müslümanlar tarafından fethedildiği 30/650'den Selçuklu hakimiyetine girdiği 426/1035 yılına kadar olan yaklaşık dört asırlık dilimle ilgilenmektedir. Mekan bakımından ise tarihi Nesâ şehrine ve havalisine odaklanmaktadır. Bu nedenle bilhassa geniş bir alanda etkili olan politik ve askeri olayları Nesâ'ya alakadar eden boyutuyla değerlendirmektedir. Faruk Sümer hocamızın mezkûr makaleleri mevcut iken Nesâ şehri tarihinin bu çalışmayla müstakilen ve tekrar ele alınmasının temel gerekçesi; aradan geçen otuz yıldan sonra konuya dair bilgileri Orta Çağ'ın yazılı kaynaklarına, gün geçtikçe artan arkeolojik bulgulara ve modern coğrafi araştırmalara dayanarak yeni bir bakış açısıyla güncellemek ve genişletmektir. Çünkü F. Sümer hocamız makalelerinde ilgisini daha ziyade Oğuzların ve Selçukluların Nesâ ve havalisine göç etmelerine ve bölgedeki faaliyetlerine odaklamış, Nesâ'nın sosyal-ekonomik yapısıyla ilgili Müslüman coğrafyacıların kayıtlarını zikretmekle yetinmiş ve şehrin siyasi tarihine dair bazı önemli olaylara yer vermemiştir. Elinizdeki makale ise Nesâ'nın Selçuklulardan önceki tarihini arkeolojik ve coğrafi verilerin de yardımıyla daha detaylı bir şekilde takdim etmektedir.

Nesâ (نسا) Adı ve Şehrin Coğrafi Konumu

VII/XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yâkût Hamavî (1995, C. 5, s. 281-282)'nin bildirdiği üzere Horasan'ı fetheden Müslüman fatihler Nesâ önlerine geldikleri zaman erkeklerin kaçtığını ve şehirde sadece kadınların kaldığını görünce Arapçada "kadınlar" anlamına gelen Nisâ (نساء) kelimesinden hareketle bu şehri Nisâ/Nesâ adıyla anmışlardır. Yine de müellif, Nesâ kelimesinin Acem dilinden olduğunu sandığını belirterek aktardığı hikayeden şüphe duyduğunu ima etmiştir. Mezkûr hikayenin hakikati yansıtmadığı anlaşılmaktadır.

Çünkü Behistun Yazıtı, Avesta ve Vendidad gibi eski İran metinlerinde Nesâ şehrinde Nisâya (nu-iş-ša-ia) ve Nisây şeklinde bahsedilmiştir. Ayrıca antik Yunan müellifleri, Partların başkenti olmasından da hareketle Nesâ'dan Yunanca Parthaunisa kelimesiyle söz etmişlerdir (Akbarzadeh, 2011, s. 161-162). Buna ilave olarak IV/X. asrın coğrafyacılarından Makdisî (1991, s. 24) Horasan'ın Fars ve Kirman bölgelerinde Nesâ ismiyle anılan iki şehir daha bulunduğunu ve Fars'taki Nesâ'ya el-Beydâ' da dendiğini belirtmiştir. Yâkût Hamavî (1995, C. 5, s. 282) ise zikredilenler dışında Hemedan bölgesinde de Nesâ adlı bir kent var olduğunu kaydetmiştir. Gerek kadim metinlerde rastlanmasından gerekse Sâsânî coğrafyasının farklı bölgelerinde aynı adı taşıyan birçok yerleşim biriminin varlığından yola çıkılarak Nesâ kelimesinin Arapça değil, Farsça menşei olduğu ve şehrin isminin Müslümanlar tarafından verilmediği söylenebilir. İslamî dönemde Nesâ'ya atfedilen şahıslar genelde Nesevî ya da Nesâî/Nisâî nisbesini kullanmışlardır.

Bir diğer VII/XIII. yüzyıl coğrafyacısı olan Zekeriyâ Kazvînî (t.y., s. 465), Nesâ'nın Sâsânî Kistrâsî Fîrûz b. Yezdicerd tarafından bina edildiğini ve "Şehr-i Fîrûz" ismiyle de anıldığını belirtmiştir. Bu bilginin kısmen doğru olduğu görülmektedir. Nesâ'da insan yaşamının izlerinin M.Ö. IV-II. bin yıllara dek uzandığı, M.Ö. I. bin yılda burada büyük bir yerleşim biriminin var olduğu arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yeni Nisa kalesinin Pers İmparatoru I. Darius (M.Ö. 549-485) döneminde kurulduğu ve Eski Nisa kalesinin M.Ö. III-II. asırlar arasında, ilk Part hükümdarları tarafından yaptırıldığı varsayılmaktadır. Part İmparatorluğu yıkılınca ciddi şekilde gerileyen Nesâ'nın Sâsânî Hükümdarı I. Fîrûz zamanında (M.S. 459-484) yeniden canlandırıldığı ve imar edildiği kaydedilmektedir (Mamedov vd., 2005, s. 27-28). Öyle anlaşılıyor ki Nesâ halkı, I. Fîrûz'un şehri kalkındırmasını İslamî dönemde bile unutmamış ve Nesâ'yı ananevi şekilde Şehr-i Fîrûz diye adlandırmıştır.

Tarihi Nesâ günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'a bağlı Bagir mahallesinde yer almaktadır. Eskiden bir köy olan Bagir, hızla genişleyen Aşkabat ile neredeyse birleşmiştir. Öyle ki Aşkabat şehir merkezi sayabileceğimiz Türkmenbaşı Sarayı'ndan Nesâ harabelerine kuş uçuşu mesafe sadece 15-16 km'dir. Aşkabat 1818 yılında bir köy olarak kurulmuştur. Daha önce Aşkabat'ın bulunduğu yerde tesisi M.Ö. II-I. yüzyıla dek uzanan, VII/XIII. asırda Moğollar tarafından tümüyle tahrip edilen, Aşkabat ile bütünleştiği 2013 yılına kadar küçük bir köy olarak intikal eden Konji-kala (Köşi-kale) isimli müstahkem bir yerleşim biriminin bulunduğu bilinmektedir (Kavuncu, 2014, s. 194).

Müslüman coğrafyacılar, Nesâ'nın çevresindeki diğer büyük şehirlere uzaklığı hakkında merhale veya fersah cinsinden farklı rakamlar zikretmişlerdir (Ya'kûbî, 1422, s. 94; İstahrî, 2004, s. 283; İbn Havkal, 1938, s. 454; İdrîsî, 1409, C. 2, s. 691, 693; Yâkût Hamavî, 1995, C. 2, s. 282). Günümüzde ise kuş uçuşu mesafeler tespit edilebilmektedir. Nesâ Hazar Denizi ile Tecen Nehri arasında kuzeybatı-güneydoğu yönünde takribi 650 km boyunca uzanan Kopet-Dağ silsilesinin merkezi kısmının kuzeydoğu yamacında bulunmaktadır. Nesâ'ya en yakın şehir olan Ebîverd de Kopet-Dağ'ın kuzeydoğu tarafındadır ve Nesâ'nın güneybatısında kalır. İki şehir arasındaki kuş uçuşu uzaklık takribi 135 km'dir. Ferâve, Kopet-Dağ'ın tam kuzeybatı ucunda yer almaktadır. Nesâ'dan Ferâve'ye olan kuş uçuşu uzaklık kuzeybatı istikametinde yaklaşık 220 km'dir. Bu suretle Nesâ'nın merkez Kopet-Dağ

bölgesindeki yegâne kent yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır. Kopet-Dağ'ın güneydoğu uç noktasına yakın bir konumda bulunan Serahs ile Nesâ arasındaki kuş uçuşu uzaklık takribi 310 km'dir. Nesâ, Horasan'ın en büyük şehirlerinden olan Merv'e coğrafi engeller olmaması sebebiyle rahatça ulaşabileceği bir konumdadır ve ikisi arasındaki kuş uçuşu uzaklık takribi 350 km'dir. Nesâ ile kuzeyindeki Hârezm bölgesini 350.000 km²'lik alanı kaplayan Karakum Çölü ayırmaktadır. Hârezm'in başkenti Cürcâniye/Gurgânc ile Nesâ arasındaki kuş uçuşu mesafe ise takriben 490 km'dir. Zikredilen yerleşim birimleriyle Nesâ arasındaki ulaşım düz arazilerde, çöl hariç, engelsiz bir şekilde sağlanabilecek durumdadır.

Nesâ'nın Fethi ve Horasan'daki İdari Statüsü

Nesâ'nın İslamî tarihi, 30/650-51 senesinde Müslümanlar tarafından fethiyle başlamıştır. Hz. Osman'ın Basra Valisi Abdullâh b. Âmir b. Kurayz (ö. 59/679), Horasan'daki dört merkezi şehirden biri olan Nişabur'un tesliminden sonra Abdullâh b. Hâzım es-Sülemî (ö. 72/691) komutasındaki orduyu Nesâ'ya bağlı Hümrândiz (حمراندز) üzerine sevk etmiştir. Hümrândiz'in fethini takiben Nesâ'nın ismi zikredilmeyen mahalli hükümdarı sulh talebiyle Abdullâh b. Hâzım es-Sülemî'nin yanına gitmiştir. İki taraf arasındaki anlaşma mucibince Nesâ hükümdarı, hiç kimsenin esir alınmaması ve katledilmemesi koşuluyla Müslümanlara ödeme yapmayı kabul etmiştir. Ödeme miktarının bir rivayete göre tek seferlik 300 bin dirhem nakit para, diğer rivayete göre toprak mahsullerinin durumuna göre belirlenen yıllık haraç vergisi olduğu kaydedilmektedir (Belâzurî, 1988, s. 391; Ya'kûbî, 1422, s. 95-96; Kudâme b. Ca'fer, 1981, s. 401). Bu suretle Nesâ kılıç kullanmaya ve kan akıtmaya hiç mahal vermeden İslam egemenliğine girmiştir.

Sulh yoluyla fethinden sonra Nesâ'nın Müslüman otoritesine karşı bir isyan veya istiklal teşebbüsünde bulunduğu yahut Nesâ'ya yeniden askeri sefer düzenlendiğine dair mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgi görülememiştir. Öyle anlaşılıyor ki Nesâ hükümdarıyla yapılan antlaşma geçici değil, sürekli bir antlaşmadır ve Nesâ toprakları muayyen bir miktar haraç karşılığında mahalli sahiplerine bırakılmıştır. İslam hukukunda bu türde arazilerin haracı cizye hükmünde sayılmıştır ve Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî fakihlerin kahir ekseriyetine göre üzerinde yaşayan insanların İslam'ı benimsemesi durumunda toprağa yüklenen haracın düşeceği kabul edilmiştir (Kallek, 1997, s. 72, 77). Nesâ'nın fethinden kısa süre sonra halkının ihtida ederek İslam'ı seçtiği ve Müslüman toplumun bir parçası haline geldiği düşünülebilir.

Horasan ve Mâverâünnehir mahalli hükümdarlarının unvanlarını kaydeden III/IX. yüzyıl coğrafyacısı İbn Hurdâzbih (2012, s. 28), Nesâ'nın yerel hükümdarının Ebrâz (أبراز) unvanını kullandığı bilgisini vermiştir. Aynı asrın müelliflerinden İbnü'l-Fakîh (1996, s. 648), mezkûr unvanı İrân (إيران) suretinde yazmıştır. Ebrâz'ın 30/650-51 yılında Müslümanlar ile sulh antlaşması yapması İslamî dönemde de mevcudiyetini ve konumunu sürdürdüğünü düşündürmektedir ama Nesâ'yı yöneten yerel hükümdarların ne zamana dek etkili oldukları belirlenememektedir. Öte yandan Emevîler devrinde, en azından Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr (120-131/738-748) tarafından Nesâ'ya vali atandığı görülmüştür (Taberî, 1387, C. 7, s. 354). Vali tayinleri İslamî egemenliğin ilk asrında Nesâ'da Müslüman otoritesinin tam kurulduğu anlamına gelmektedir. Görünüşe göre; Nesâ'daki

Ebrâz unvanlı yerel hükümdar fetihten kısa süre sonra sessiz sedasız bertaraf olmuştur.

Erken İslâmî dönemde coğrafyacılar Horasan'a Nişabur, Merv, Belh ve Herat merkez olmak üzere dört çeyreklik halinde değinmişlerdir. III/IX. yüzyıl müelliflerinden Ya'kûbî (1422, s. 95-96), Nesâ'yı Nişabur'a ait kürelerden biri olarak zikrederken; İbnü'l-Fakîh (1996, s. 615), Nesâ'yı Merv'e bağlı saymıştır. IV/X. yüzyılda yaşayan Makdisî (1991, s. 300, 312-313), Nesâ'yı Tûs ve Ebîverd ile birlikte hezâin olarak nitelemiş ve üç şehre de Nişabur başlığı altında yer vermiştir. Ayrıca bazı kitaplarda Nesâ, Ebîverd ve Serahs'ın tek bir âmillik gibi kabul edilmesini eleştirmiş ve kendilerine ait köyleri ve kasabaları bulunması hasebiyle mezkûr üç şehrin de ayrı birer âmillik olduğunu, birinin diğerine katiyen bağlı sayılmayacağını vurgulamıştır. Böylece Nesâ'nın idari bakımdan Merv yahut Nişabur'a tâbi müstakil bir âmillik statüsünde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Nesâ'da Cereyan Eden Siyasi-Askeri Hadiseler

Müslümanlar tarafından 30/650-51 senesindeki fethini takiben gerek Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında gerek Emevî egemenliği döneminde (41-129/661-747) Nesâ'da cereyan eden herhangi bir siyasi-askeri hadise kaynaklarda zikredilmemiştir. Yalnız Emevîler aleyhinde Horasan'da büyük bir ihtilal hazırlayan Abbâsîlere en çok destek veren şehirlerin başında Nesâ gelmektedir. Ahbârü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye (t.y., s. 217-218, 267-268) adlı müellifi meçhul eserde listelenen 70 kişilik Horasan'daki Abbâsî dâîleri arasında altı şahıs Nesâlıdır. Abbâsî hareketinin liderlerinden sayılan bu kişiler Ebû Mâlik Useyd (Esîd) b. Abdullâh el-Huzâî, Ebû Fudâle Çilân (Ğeylân) b. Abdullâh el-Huzâî, el-Ahcem b. Abdullâh el-Huzâî, Mukâtil b. Hekîm el-Akkî, Mişkân b. Ğazvân el-'Abdî ve el-Hureys b. Süleymân el-Huzâî'dir. Propaganda süreci tamamlanınca ihtilalin önderleri Ebû Seleme ve Ebû Müslim'in birlikte 129/746-47 yılında Horasan'ı dolaşırken Nesâ'ya da uğradıkları, orada bulunan Abbâsî taraftarlarıyla bir araya gelip talimatları bizzat ilettikleri bilgisi aynı kitapta belirtilmektedir. İhtilal için harekete geçilmesi emredildiğinde çağrıya ilk cevap verenlerin Nesâlı dâîler ve yandaşları olduğu, Abbâsîlerin alameti olan siyah kıyafetleri ilk defa onların giydiği ve "Ey Muhammed! Ey Mansûr!" sloganıyla Ebû Müslim'e katıldıkları kaydedilmektedir (Dîneverî, 1960, s. 339, 360-361). Nesâlı ihtilalciler hareketin hem hazırlık hem de askeri mücadele safhalarında etkili bir şekilde rol oynamış ve ön safta yer almışlardır (Taberî, 1387, C. 7, s. 353-354, 362-363, 369, 390; Ahbârü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye, t.y., s. 281, 323, 339).

Abbâsî hakimiyeti döneminde (130-205/748-821) Nesâ'da gerçekleşen kayda değer tek siyasi ve içtimai hadise, Ebû'l-Hasîb Vüheyb b. Abdullâh en-Nesâî'nin isyanıdır. İsyanın sebepleri ve cereyanı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Nesâ'nın yerlisi ve el-Harîş b. Ka'b b. Rebi'a b. 'Âmir kabilesinin mevlâsı olarak tarif edilen Ebû'l-Hasîb, 183/799-800 yılında Nesâ'da ayaklanma çıkarmıştır. Yolsuzluk ve despotluk suçlamasıyla sorgulanmak üzere Bağdat'a çağrılmış olan Horasan Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân, Ebû'l-Hasîb olayından dolayı vazifesinde bırakılmış ve Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd tarafından Ebû'l-Hasîb ile savaşı emredilerek geri gönderilmiştir. Bu gelişme üzerine Ebû'l-Hasîb, 184/800 yılında Horasan Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân'dan eman dilemiştir. İbn Mâhân'ın onu affettiği ve Merv'e çağırarak onurlandırdığı kaydedilmektedir. Fakat ertesi sene (185/801-2) Nesâ'da ikinci kez

isyan eden Ebû'l-Hasîb; bu defa Nesâ, Ebîverd, Tûs ve Nişabur'u ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Ardından Merv'e saldırmış, şehri kuşatmış ancak yenilip Serahs'a çekilmiştir. Serahs'tan aldığı destekle Ebû'l-Hasîb'in eski gücünü tekrar toparladığı belirtilmektedir. Bu esnada karşı saldırıya geçen geçen Horasan Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân, Merv'den Nesâ'ya doğru askeri hareket düzenlemiştir. Abbâsî ordu birlikleriyle asiler arasında Nesâ'da yapılan muharebede İbn Mâhân galip gelmiştir ve münhezim olan Ebû'l-Hasîb öldürülmüştür. Horasan Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân'ın Nesâ halkını cezalandırıp cezalandırmadığı kesin olarak tespit edilememektedir. Yine de Ebû'l-Hasîb'in hanımlarını ve çocuklarını esir aldığı ve Ebû'l-Hasîb'in bertarafıyla Horasan'ın yeniden istikrara kavuştuğu vurgulanmıştır (Taberî, 1387, C. 8, s. 270, 272-273, 275).

Horasan'da Tâhirîlerin hüküm sürdüğü dönemde (205-253/821-873) Nesâ'da dikkat çekici bir hadiseye rastlanmamıştır. Sadece Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Muhammed b. el-Kâsım el-Alevî'nin 219/834 yılında Tâlekân bölgesinde gerçekleşen başarısız isyanından sonra kaçtığı Nesâ'da yakalanmasından bahsedilebilir. İhtilal sürecinde Abbâsîler tarafından da kullanılan "er-Rızâ min Âl-i Muhammed" sloganıyla harekete geçip hilafet iddiasında bulunan Muhammed b. el-Kâsım, Tâlekân'da geniş bir taraftar kitlesi bulmuş ve Tâhirîlerle giriştiği askeri mücadelelerde yenilmiştir (Kurt, 2002, s. 78-79). Bu sırada Muhammed b. el-Kâsım'ın Horasan halkıyla mektuplaştığı ve mağlubiyeti üzerine Horasan'daki sempatizanlardan destek aramak üzere Nesâ'ya geldiği kaydedilmektedir. Muhammed b. el-Kâsım'ın adamlarından biri, babasını ziyaret etmek üzere gizlice şehre girmiş ve başlarından geçenleri babasına anlatmıştır. Adamın babası ise adı belirtilmeyen Nesâ valisine gidip Muhammed b. el-Kâsım'ın Nesâ yakınlarında olduğunu ve planlarını 10.000 dirhem karşılığında ihbar etmiştir. Nesâ valisi de Muhammed b. el-Kâsım'ı baskın vererek tutuklamış, Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir'e göndermiştir (Taberî, 1387, C. 9, s. 7).

Tâhirî iktidarının 253/873'te Saffârîler tarafından yıkılmasıyla Horasan, Tâhirîler ile Saffârîler arasında 253-283/873-896 yıllarında süren egemenlik mücadelelerine tanık olmuştur (Kurt, 2002, s. 161-177). Bu süreçte Nesâ'da siyasi-askeri olaylar meydana geldiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Tâhirî direnişinin tükenmesi üzerine Mâverâünnehir'de egemen olan Sâ mânîler ile Horasan'ı kontrol altında tutan Saffârîler karşı karşıya gelmişlerdir. Sâ mânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'in 15 Rebîyülevvel 287/19 Mart 900 tarihinde Saffârî Emiri Amr b. el-Leys'e karşı Belh şehri civarında kazandığı mutlak zaferle birlikte Horasan'a Sâ mânîler hakim olmuştur (Usta, 2013, s. 88-95). Sâ mânî-Saffârî çatışmalarının başladığı sırada Nesâ-Ebîverd havalisinde iki taraf arasında sonuçsuz bir savaş yapıldığı kaydedilmektedir. Saffârî Emiri Amr b. el-Leys ile Sâ mânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'in 285/898 senesinde Nesâ-Ebîverd civarında buluştukları, görüşmelerden bir netice alamayınca çok sayıda insanın öldüğü bir muharebeye giriştikleri fakat kimsenin zafer elde edemediği, ardından iki hükümdarın da memleketlerine geri döndüğü kaydedilmektedir (İbnü'l-Fakîh, 1996, s. 577).

Sâ mânîlerin hükmettiği dönemde (287-382/900-992) Nesâ'da dikkate değer bir siyasi-askeri hadise söz konusu olmamıştır. Yalnız birkaç önemsiz olay görülmektedir (Sümer, 1994a, s. 22). Ancak 382/992 senesinde Nesâ, Karakum Çölü'nün karşı yakasındaki

kuzeydoğu komşusu Hârezm'in tahakkümüne girmiştir. Sâ mânî Emiri II. Nûh b. Mansûr, Karahanlılar ile savaştığı esnada kendisini destekleyen Cürcâniye/Gurgânc Emiri I. Me'mûn b. Muhammed'e yardımlarına karşılık olarak ve sadakatini ödüllendirmek amacıyla Nesâ'yı ikta olarak vermiştir. Bu esnada Nesâ'yı kontrol altında tutan Sâ mânî devlet adamı Ebû Ali Sîmcûrî şehri Emir I. Me'mûn'a zorluk çıkarmadan teslim etmiştir (Utbî, 1334, s. 90). Hârezm'deki Cürcâniye (Gurgânc) ve civarını Sâ mânîlere vassal olarak idare eden I. Me'mûn, Nesâ'yı alarak Kuzey Horasan'da ciddi bir nüfuz kazanmıştır (Özbyraktar, 2021, s. 11, 38-39; 2023, s. 726-727).

Me'mûnîler döneminde (382-408/992-1017) Nesâ'da siyasi ve askeri bir hareketlilik göze çarpmaktadır. Bu evrede kayda değer ilk hadise, Sâ mânî Emiri Mansûr b. II. Nûh adına Horasan'ı kontrol altına alan Sâ mânî devlet adamı Bektûzûn'un Gazneli Mahmûd karşısında Nişabur'u terk ettiği zaman Nesâ-Ebîverd havalisine çekilmesidir (389/999). İkinci hadise, Sâ mânî Emiri Muntasır'ın Karahanlılar ve Gaznelilere karşı sürdürdüğü mücadeleler esnasında uğradığı yenilgiler üzerine 394/1004 yılında Nesâ'ya yerleşmesidir. Nesâ Valisi Hâcib Ebû Nasr'ın Sâ mânî Emiri Muntasır'a yakınlık göstermesi nedeniyle Nesâlîlar, Me'mûnî Hârezmşâh Ali b. I. Me'mûn'a durumu bildirmişlerdir. Hârezmşâh Ali, hakimi olduğu Nesâ'yı elde tutmak kaygısıyla derhal bir ordu sevk etmiştir. Hâcib Ebû Nasr'ın Sâ mânî Emiri Muntasır'a katılmasıyla iki ordu olumsuz hava koşulları altında savaşmıştır. Muharebede Me'mûnî kuvvetleri galip gelmiştir ve yenilen Sâ mânî Emiri Muntasır Nesâ şehri terk ederek İserâyîn'e kaçmıştır. Mezkûr harple Hârezmşâh Ali Nesâ'daki egemenliğini korumuştur. Üçüncü hadise ise Karahanlı ordusuyla Amuderya Nehri'ni geçip Horasan'a saldıran ve Gazneli Mahmûd'un Hindistan'da bulunmasının da etkisiyle ilk etapta başarılı olan Subaşı Tekîn'in Nesâ'ya sığınmasıdır. Gazneli Mahmûd'un aniden Horasan'a dönmesi sebebiyle paniğe kapılan ve Gazneli komutanı Arslân Câzib'in takibi nedeniyle 396/1006 yılında Merv'e çekilen Subaşı Tekîn, ağırlıkların ve ganimetlerin çoğunu arkada bırakmış ve Nesâ'ya gelmiştir. Askerlerini serbest bırakıp dağıtan ve elinde kalan ganimetleri emanet olarak Hârezm'e gönderen Subaşı Tekîn Mâverâünnehir'e dönebilmiştir (Utbî, 1334, s. 134, 146, 182-183; Usta, 2013; s. 281-282, 300-301). Mezkûr üç hadise, Me'mûnîler döneminde Nesâ'nın Horasan'da yenilgiye uğrayanların geri çekilip güç toplayabileceği bir sığınak rolü üstlendiğini düşündürmektedir (Özbyraktar, 2021, s. 52-53; 2023, s. 735).

Me'mûnî iktidarının 408/1017 yılında Sultan Mahmûd tarafından yıkılması üzerine Nesâ, Gaznelilerin hakimiyetine girmiştir. Bu devrede Horasan'ın kuzey sınır hattı Oğuz göçlerine maruz kalmıştır. İlk göç eden topluluk 416/1025 yılında Sultan Mahmûd'un onayıyla Nesâ, Ferâve, Ebîverd ve Serahs yöresindeki bozkırda yurt tutan 4000 çadır halkından müteşekkil Yabgulu Türkmenlerdir. Bölgenin yerel ahali Oğuzların yağma ve zorbalıklarından şikayet edince Sultan Mahmûd, Tûs Valisi Arslân Câzib'i Türkmenlerin cezalandırılması emriyle görevlendirmiştir. İlk etapta başarısız olan Gazneli kuvvetleri Sultan Mahmûd'un bizzat müdahalesi sonucunda 419/1028 senesinde Ferâve yakınlarında Türkmenleri mağlup ederek Balhan Dağlarına çekilmeye mecbur etmişlerdir. İkinci göç eden topluluk ise Hârezm'den Nesâ'ya geçen Selçuklu Türkmenleridir. Evvela Sultan

Mahmûd'un halefi Sultan Mes'ûd'dan Nesâ ve Ferâve havalisinde yurt tutmayı talep eden Selçuklular buna mukabil Gaznelilerin hizmetine girerek Balhan, Dihistân ve Hârezm tarafından gelebilecek aksaklıkları önleyeceklerini bildirmişlerdir. Sultan Mes'ûd'un bu teklife yanıtı Hâcib Begdoğdu komutasında 17 bin asker sevk etmek olmuştur. Nesâ'da 19 Şaban 426/29 Haziran 1035 günü yapılan savaşı Selçuklular kazanmışlardır. Nesâ Savaşı akabinde Sultan Mes'ûd; Ferâve'yi Mûsâ Yabgu'ya, Dihistân'ı Çağrı Bey'e, Nesâ'yı Tuğrul Bey'e ikta ederek her birine dihkan unvanı ve hil'at, liva, menşur gibi egemenlik alametleri vermiştir. Böylece Nesâ, Selçuklu hakimiyetine girmiştir. Sultan Mes'ûd her ne kadar 431/1039-40 yılında Selçukluları Ferâve'ye kadar çekilmeye mecbur edip Nesâ'yı ele geçirse de onun birkaç günlük istirahatinden sonra Nişabur'a dönmesiyle Nesâ ve havalisi yeniden Selçukluların eline geçmiştir (Sümer, 1994b, s. 11-15).

Nesâ Kent Merkezinin Fiziki Görünümü

Nesâ şehrinin İslâmî devirdeki fiziki görünümü hakkında yazılı kaynaklarda birtakım kayıtlar mevcut olsa da Müslüman coğrafyacıların detaylı ve kapsamlı bilgiler vermedikleri görülmektedir. Bu durumu Nesâ şehrinin geniş Horasan bölgesinde merkezi konumda değil, ana yollardan uzakta ve kuzey hududu hattında yer almasına bağlayabiliriz. Öyle anlaşılıyor ki coğrafyacılar seyahatleri sırasında Nesâ'ya uğrama fırsatı elde edememişlerdir ve duydukları bilgilerle yetinmişlerdir. Yine de şehrin ana unsurlarına dair arkeolojik veriler de kullanılarak birtakım çıkarımlar yapılabilmektedir.

Tarihi Nesâ şehir merkezinin fiziki yapısında dikkat çeken ilk unsur Kopet-Dağ silsilesinin yamacında, aralarında 1,5 km mesafe bulunan ve yüzeyleri insan müdahalesiyle düzleştirilmiş iki doğal tepenin üzerinde kurulu iki büyük kaledir. Bu kalelerden batı tarafındaki Yeni Nisa Kalesi ve doğu tarafındaki Eski Nisa Kalesi adıyla anılmaktadır. Daha kadim olan Yeni Nisa Kalesi, Pers İmparatoru I. Darius (M.Ö. 549-485) zamanında inşa edilmiştir ve takriben 25 hektarlık bir alana yayılmaktadır. İlk Part hükümdarları tarafından M.Ö. III-II. yüzyıllar arasında kurulduğu varsayılan Eski Nisa Kalesi, yaklaşık 14 hektarlık sahayı kaplamaktadır. Bu iki kale arasında ve Kopet-Dağ'dan Karakum Çölüne uzanan dar ama verimli dağ eteği ovasında uzanan takribi 400 hektarlık bölge ise Nesâ şehrinin İslâmî dönemden kalma mimari eserlerinin de mevcut olduğu arazisidir (Mamedov vd., 2005, s. 9, 21, 27, 34).

Yeni Nisa Kalesi; iki girişi olan ve 9 metreye kadar güçlü surlarla çevrilen, yoğun nüfuslu bir kent alanı olarak tasvir edilmektedir (Mamedov vd., 2005, s. 25). Antik çağda olduğu gibi İslâmî dönemde de yerleşimin devam ettiği Yeni Nisa Kalesi, kültürel katmanların çok zarar görmüş olmasından dolayı kapsamlı arkeolojik incelemelere tabi tutulamamıştır ve buluntuları sur duvarlarının az bir kısmından ibaret kalmıştır (Olbrycht, 2015, s. 120). Yeni Nisa Kalesi, İslâmî Nesâ'nın kuhendiz (iç kale/ark) ve şehristan (şehir merkezi) unsurlarına tekabül etmektedir. Surların kuşattığı sahanın güney köşesinde yaklaşık 4 hektarlık kuhendiz bulunmaktadır ve arda kalan kısımlar şehristanı oluşturmaktadır. İslâmî dönemde rabad da denen ve mahalleler, çarşılar ya da zanaat atölyeleri gibi yapıların teşkil ettiği banliyölerin ise sur dışında yayıldığı anlaşılmaktadır (Lippolis, 2019, s. 75). Dönemin coğrafyacıları Nesâ'nın iç kale, şehristan ve rabad

unsurlarından bahsetmemişlerdir.

Eski Nisa Kalesi batı kısmında tek girişe sahip ve kırktan fazla dikdörtgen kulenin birbirine bağlandığı surlarla çevrili, düzensiz beşgen şeklinde müstahkem bir hisardır. Nesâ'daki arkeolojik araştırmaların büyük bölümü orada yapılmıştır. Bulgular Eski Nisa'nın antik çağda bir yerleşim yerinden ziyade, Partların kraliyet konutu/ikametgahı ve anıtsal tören merkezi/kutlama alanı olduğunu göstermektedir (Mamedov vd., 2005, s. 20-21, 28, 36). Partların yıkılışından sonra Sâsânîler tarafından terk edildiği ve metruk halde kaldığı anlaşılan Eski Nisa Kalesi İslamî dönemde yerleşime açılmıştır. Nitekim İslamî devirde Part kalıntılarının üzerine veya yakınlarına inşa edilmiş binalar ve menkul materyaller kalenin en azından M.S. XVI. yüzyıla dek kullanımda kaldığını ortaya çıkarmaktadır (Lippolis & Messina, 2015, s. 40-49).

Müslüman coğrafyacıardan İbn Havkal (1938, s. 445), güzel ve nezih bir şehir olarak nitelendiği Nesâ'yı büyüklüğü bakımından yakınındaki Serahs'a benzetmiştir. Nesâ'da suyun ve bostanın bol olduğunu, evlerin önlerinden ve sokaklardan devamlı suretle suların aktığını belirtmiştir. Makdisî (1991, s. 320-321) ise Nesâ'da zarif bir Cuma camisi ve zemini taşlarla döşenmiş bakımlı bir çarşı bulunduğu, bütün evlerin bahçeli olduğu, kenti ve araziye sık ağaçlıkların kapladığı bilgisini vermiştir. Makdisî'nin sözüne ettiği yapıların kalıntılarını arkeolojik araştırmalar sırasında rastlanmamıştır ancak bu tür yapıların iki kale arasındaki bölgede yer aldığı düşünülmektedir. Diğer taraftan arkeologlar Eski Nisa'nın kuzeyinde mezarlık olarak kullanılan bir arazinin varlığını ortaya çıkarmışlardır. Basit ya da kerpiçten kabirlerin teşkil ettiği mezarlıkta naaşların İslamî usuller gereğince bazen sırt üstü fakat genellikle sağa yatırılarak ve hepsinde kuzeybatıya dönük olarak defnedildiği görülmektedir (Lippolis & Messina, 2015, s. 40-41).

İbnü'l-Esîr (1997, C. 7, s. 122) 331/942-43'te Nesâ'da büyük bir deprem olduğunu, çok sayıda köyün bu nedenle harabeye döndüğünü ve sayısız insanın enkaz altında kalarak hayatını kaybettiğini kayda geçmiştir. Onun verdiği bu bilgi modern coğrafi veriler ile uyumluluk arz etmektedir. Nitekim Nesâ, aktif fay hatlarının bulunduğu ve kırılmaların dokuz şiddetine kadar depremleri üretebildiği bir yerde bulunmaktadır (Arbatov, 2016, s. 14). Nesâ'ya en yakın fay günümüzdeki Aşkabat'ın kuzeyinden geçerek Hazar Denizi doğrultusunda uzanmaktadır ve 1893, 1895, 1929, 1948 ve 1970 yıllarında büyük depremler üretmiştir (Koşak, 2007, s. 9).

Tarih boyunca şiddetli depremlerle sarsılan Nesâ'da erken İslamî dönemden kalma mimari eserler çok sayıda değildir. Kayda değer yapılar iki kale arasındaki alanda bulunmaktadır. Onlardan ilki, Şih Alav yahut Alav Hoca da denen ve IV/X. yüzyılın sonuyla V/XI. yüzyılın ilk yarısında yaşadığına inanılan Ebû Ali Dakak (Dokak/Dukak)'ın türbesidir. İkincisi ise muhtemelen VI/XII. yüzyıla tarihlenen Babacan Veli Türbesidir. Her iki yapı da teknik ve sanatsal nitelikleri bakımından Selçuklu türbe mimarisinin karakterini ihtiva etmektedir (Çoruhlu, 1996, s. 22-23; 1997, s. 66-68).

Nesâ'lı bir tarihçi olan Nesevî (1953, s. 111-116), Nesâ'nın geçirdiği istilalara bağlı yıkımlara dair değerli bilgiler vermiştir. Nesâ'nın antik dönemde Türkler ile İranlılar arasında bir serhat şehri olarak kurulduğunu, Nesâ kalelerinin bulunduğu tepelerin ahali

tarafından topraklar taşınarak genişletildiğini ve düzleştirildiğini belirtmiştir. Onun kaydına göre Hârezmşâh Tekiş (568-596/1172-1200) Nesâ hisarlarından daha büyük olanın (Yeni Nisa Kalesi) surlarını tamamen yıktırıştır. Moğollar karşısında çaresiz kalan Hârezmşâh Muhammed (596-617/1200-1220) Nesâ halkına şehri boşaltıp dağlara ve çöllere çekilmelerini yahut babası tarafından yerle bir edilen hisarın surlarını tekrar yaparak kendilerini savunmalarını tavsiye etmiştir. Bu ikinci seçeneği tercih eden Nesâlîlar, bir tepenin üzerindeki eski kalenin çevresini derhal surla kuşatarak müstahkem kılmışlardır. Fakat 618/1221 yılında şehir kuşatan Moğollar, intikam almak niyetiyle Nesâ'yı viraneye çevirmişlerdir. Öyle ki Moğollar çok uzak mesafelerden getirdikleri mancınıklarla ve koçbaşıyla surları tamir edilemez bir şekilde tahrip ve Nesâ'yı viran eylemişlerdir.

Nesevî (1953, s. 113-115) Moğolların Nesâ'da gerçekleştirdiği katliama dair kapsamlı bilgiler vermiştir. Buna göre Nesâ'ya ilk ulaşan Moğol birliklerinin komutanı olan Yil-kûş (یل کوش) bir ok darbesiyle katledilince Cengiz Han'ın damadı Tafacâr Noyan (تفجار نونین) ve Yerkâ Noyan (یرکا نونین) tarafından komuta edilen kalabalık bir Moğol ordusu Nesâ'ya aman vermez bir saldırı düzenlemişlerdir. Şehrin ele geçirilmesinden sonra yağma dahi yapılmamışken halkı koyun sürüsü gibi bir meydanda toplayan ve birbirine bağlayan Moğollar, hepsini ok yağmuruna tutarak katletmişlerdir. Moğolların küçük bebekler de dahil herkesi öldürdükleri ve katliamın sonucunda yetmiş bin insanın hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Nesevî'nin Nesâlî ve devrin tanıklarından olması verdiği bilgileri güvenilir kılmaktadır. Yalnız onun Tafacâr diye andığı kişinin Togaçar Noyan olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Cengiz Han'ın Hârezmşâh Muhammed'i yakalamak üzere gönderdiği üç komutanı Cebe, Sübgedey ve Togaçar Noyan'dır (Kaya, 2024, s. 343). Togaçar Noyan'ın adına Cengiz Han'ın damatları arasında rastlanmamaktadır (Kaya, 2021, s. 190-197). Nesâ'da bebelerden yaşlılara yetmiş bin kişinin topluca katledildiği bilgisi şehrin en azından VII/XIII. yüzyıldaki nüfusu ve büyüklüğü hakkında fikir sağlamaktadır. Nesâ nüfusunun Selçuklu egemenliğinin kurulduğu V/XI. asırdan evvel ne kadar kalabalık olduğuyla alakalı kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Moğollardan önce Nesâ'da toplu bir katliam yaşanmadığı dikkate alınarak şehrin V/XI. asırda da kalabalık nüfuslu büyük bir yerleşim birimi olduğu anlaşılmaktadır.

Nesâ Kırsalındaki Yerleşim Birimleri ve Ribatlar

İslamî Nesâ'nın geniş, verimli ve bereketli diye nitelenen (İstahrî, 2004, s. 273; İbn Havkal, 1398, s. 455) hinterlandında çok sayıda köy, kasaba, kale ve ribatın bulunduğu görülmektedir. Nesâ'ya tabi olup Selçuklu egemenliğinin kurulduğu 426/1035 senesinden evvel de mevcut oldukları kesin olarak tespit edilebilen kırsal yerleşimler ve müstahkem yapılar şunlardır:

Hümrândiz (حمراندز): İslam öncesi ve İslamî dönemde Nesâ kırsalındaki en müstahkem ve önemli hisar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bölgeyi fethetmek üzere harekete geçen Müslümanlar, evvela Hümrândiz'e saldırmışlardır. Kalenin cebren fethini takiben yöredeki iki büyük şehrin, Nesâ ve Ebîverd'in, yerel idarecileri sulh talebiyle Müslümanlara müracaat etmişlerdir. Böylece Hümrândiz'in fethi, Nesâ'da ve Ebîverd'de İslam hakimiyetine zemin hazırlamıştır (Belâzurî, 1988, s. 391). Yâkût Hamavî (1995, C. 2, s. 301), Hümrândiz adının

Fars dilinde Hümrân Kalesi anlamına geldiğini belirtmiştir. *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Menkübirtî* adlı eseriyle tanınan tarihçi Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed en-Nesevî (ö. 647/1249) Hümrândiz'de dünyaya gelmiştir. Kitabında Hümrândiz ismini Horendez (خرندز) suretinde kaydeden Nesevî; atalarının bu hisarın ilk sahipleri olduklarını, ailesinin İslam fethinden beri orada ikamet ettiğini, kalenin tehlike altındaki insanlara her zaman koruma sağladığını, Nesâ şehri Moğollar tarafından yerle bir edilmesine rağmen Hümrândiz'in bu yıkımdan kurtulduğunu ama kısa süre sonra halkının bir salgın hastalık sebebiyle kırıldığını bildirmiştir (Nesevî, 1953, s. 79, 116-117, 123-125).

İsfinkân (اسفينقان): Nesâ'ya bağlı köyden ve kasabadan daha büyük bir yerleşim birimi ya da ilçe merkezi olduğu kaydedilmiştir (Makdisî, 1991, s. 51, 320). IV/X. asır ulemasından muhaddis Ebû Mansûr Muhammed b. İbrâhîm b. Mahmûd el-İsfinkânî (Sehmî, 1987, s. 426) ve fakih Ebû'l-Feth Mes'ûd b. Ahmed el-İsfinkânî (ö. 374/984)'nin memleketidir (Sem'ânî, 1962, C. 1, s. 231-232).

es-Sermekân (السرمةقان): İsmi Cermekân (جرمةقان) suretinde de yazılmıştır. İsfinkân'dan sonra Nesâ'ya tâbi ikinci büyük yerleşim (medîne) olarak kaydedilmiştir (Makdisî, 1991, s. 51, 320). İsfinkân'a yakın bir mevkiye bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hârezmlî alim Bîrûnî (2023, s. 113), es-Serîkân (السرمةقان) adıyla kaydettiği es-Sermekân ve İsfinkân'ı Nesâ'nın nahiyeleri olarak niteleyip o ikisinden kendisine az bulunur bazı kıymetli taşlar getirildiğini belirtmiştir. Sem'ânî (1962, C. 8, s. 88-91; C. 13, s. 95); bu yerin isminin eş-Şermekân (الشرمةقان) olduğunu, Acemlerin ona Çermekân (چرمةقان) dediklerini ve Nesâ'ya tâbi ama Nişabur'a bağlı İsferâyn kentine daha yakın bulunduğunu vurguladıktan sonra meşhur ulemasından bahsetmiştir. Muhaddisler Ebû'l-Abbâs Ya'kûb b. Yûsuf b. el-Hasen eş-Şermekânî (ö. III/IX. yüzyılın ikinci yarısı) ve Ebû Sa'îd Ahmed b. Muhammed ibn Rumeyh en-Nesevî eş-Şermekânî (ö. 357/968), fakih ve edip Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Hamdûn eş-Şermekânî (ö. 366/977), Kur'an hafızı ve kıraat alimi Ebû Ali el-Hasen b. el-Fazl eş-Şermekânî el-Mü'eddib (ö. 451/1059) Selçuklu hakimiyetinden önce Sermekân'dan yetişen önemli alimler arasında zikredilmişlerdir.

Şermağûl (شرمغول): Nesâ'nın büyük köylerindedir. Halkı tarafından yerel dilde Çemğûl (چمغول) adıyla da anıldığı, Nesâ'ya dört fersah uzaklıkta bulunduğu ve müstahkem bir kaleye sahip olduğu kaydedilmiştir. Muhaddisler Ebû Ca'fer Muhammed b. İmrân b. Mûsâ eş-Şermağûlî (ö. 332/943-44), Ebû Ya'kûb İshâk b. Sa'd b. el-Hasen b. Süfyân b. Âmir b. Abdülazîz b. en-Nu'mân b. el-Atâ en-Nesevî eş-Şermağûlî (ö. 364/974-75) ve Ebû'n-Nadr Muhammed b. Ahmed b. Süleymân eş-Şermağûlî en-Nesevî (ö. 388/998) bu köyde doğmuşlardır (Sem'ânî, 1962, C. 8, s. 87-88; Zehebî, 2003, C. 7, s. 665; C. 8, s. 637).

Şehristâne (شهرستانه): Bu ribatın adı Şâristâne (شارستانه) şeklinde de yazılmıştır (Makdisî, 1991, s. 51, 320). Onu Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir, Horasan valiliği esnasında (214-230/830-844) inşa ettirmiştir (İbnü'l-Esrî, t.y., C. 2, s. 217). Nesâ'ya ait olduğu ve Nesâ-Hârezm hududunda yer aldığı belirtilmektedir. Fakih Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Muzaffer eş-Şehristânî (ö. 481/1088'den sonra) (Sarîfnî, 1414, s. 132), muhaddis ve tasavvuf ehli Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali el-Fârûzî (ö. 483/1090) (Sem'ânî, 1962, C. 10, s. 126-127) ve ünlü *el-Milel ve'n-nihal*'in yazarı Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö.

548/1153) (Sem'ânî, 1975, C. 2, s. 160-162) gibi alimler bu ribatta dünyaya gelmiş ve yetişmişlerdir.

Ferâve (فراوة): Nesâ amilliğine bağlı bir ribattır. Kopet-Dağ silsilesinin kuzey ucunda, Karakum Çölüyle bitişiktir. Nesâ ile Dihistân ve Hârezm arasında yer aldığı kaydedilir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 4, s. 245). Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir inşa ettirmiştir (Sem'ânî, 1962, C. 10, s. 166). İbn Havkal (1938, s. 445), Ferâve'yi Oğuz yurtları karşısında bir suğur şehri olarak nitelemiştir. Onun çevresinde mamur bir yerleşim birimi yahut köy bulunmadığını ancak minberi olduğunu, orada sürekli görev yapan murabıt savaşçıların sayısının yüz askeri geçmediğini, gerektiğinde civar karakollardan askerlerin yardıma geldiğini, ortasından geçen bir akarsudan faydalandığını ve ribatın çevresinde hiçbir şekilde ekim-dikim yapılmadığını belirtmiştir. Makdisî (1991, s. 27, 320) Ferâve ismini Efrâve (أفراوة) suretinde yazmıştır. Ferâve'nin celîl (büyük, önemli, azametli) bir karakol olduğunu, orada cesur insanların ikamet ettiğini ve çok sayıda at ve silahın bulunduğunu bildirmiştir. Ferâve ribatını birbiri ardınca sıralanmış ve etrafı hendeklerle kuşatılan üç hisardan müteşekkil olarak tasvir etmiştir ve çölde bulunması sebebiyle çevresinde hiçbir şey üretilmediğini, ihtiyaç duyulan gıda ve malzemenin Nesâ ya da köylerinden getirildiğini, içme suyunun ise içindeki kuyulardan karşılandığını vurgulamıştır (Makdisî, 1991, s. 27, 320). Şehristâne gibi Ferâve ribatı da ilim ehlinin uğrak yeri olmuştur. Ferâve'den yetişen kalabalık bir muhaddis ve ulema topluluğundan söz edilmektedir. Onlardan Ebû Nu'aym Muhammed b. el-Kâsım el-Ferâvî (ö. III/IX. yüzyılın ikinci yarısı) müçtehit olarak nitelenmiştir (Sem'ânî, 1962, C. 10, s. 166). Ferâve ribatı Nesâ şehir merkezinden kuş uçuşu takribi 220 km uzaklıktadır.

Bâlûz (بالوز): Nesâ'ya 3-4 fersah (takribi 18-24 km) mesafede bir köydür. el-Müsnedü'l-kebir'in müellifi, büyük hadis hafızlarından Ebû'l-Abbâs el-Hasen b. Süfyân b. Âmir b. Abdülazîz b. Nu'mân b. Atâ eş-Şeybânî en-Nesevî/Nesâî (ö. 303/915-16)'nin doğup büyüdüğü ve vefat ettiği memleketidir. Onun Bâlûz'daki kabrinin ziyaret mekanı haline geldiği kaydedilmektedir (Sem'ânî, 1962, C. 2, s. 60-61).

Zâmrân (زامران): Nesâ'ya bağlı bir köydür. Muhaddis Muhammed b. Ca'fer b. İbrâhîm b. İsâ en-Nesevî ez-Zâmrânî (ö. 360/971) bu köyün halkındandır (İbnü'l-Esîr, t.y., C. 2, s. 53).

Fârûz (فاروز): Nesâ'ya 1,5 fersah (yaklaşık 9 km) mesafede bir köydür. IV/X. yüzyıl ulemasından ve İbn Hibbân (ö. 354/965)'in hocası Muhammed b. Ali el-Fârûzî'nin memleketidir. Ayrıca muhaddis ve mutasavvıf Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali el-Fârûzî (ö. 483/1090)'nin kökeni de Fârûz'a dayanmaktadır (Sem'ânî, 1962, C. 10, s. 126-127).

Ferhâzân (فرهزان): Nesâ'nın köylerinden biridir. Hadis alimi Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Seyyâr el-Ferhâzânî en-Nesevî (ö. III/IX. yüzyıl) oraya nispet edilmiştir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 4, s. 258).

Rezân (ردان): Nesâ'ya bağlı bir köydür. Reyân/Reyyân (ريان) da denilir. Güvenilir bir hadis ravisi sayılan Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh b. Ebû Avn er-Rezânî (ö. 313/925) ve onun talebelerinden olan Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Abdülcabbâr er-Reyyânî en-Nesevî bu köye nispet edilir (Sem'ânî, 1962, C. 6, s. 105-106, 212-213).

Bîsme (بيسمة): Nesâ'nın bir köyüdür. Önde gelen Melâmî mutasavvıf Ebû Osmân el-Hîrî

(ö. 298/910)'nin ashabından, keramet sahibi ve büyük bir sûfi olarak nitelenen Muhammed b. Ali (Aliyân) en-Nesevî (ö. IV/X. yüzyılın ilk yarısı) bu köyün halkındandır (Sülemî, 1998, s. 314-315; İbnü'l-Mülakkin, 1994, s. 373).

Taftâzân (تفتازان): Nesâ'ya bağlı büyük bir dağ köyüdür. Tefsir, kıraat, mezhep, usûl ve vaaz ilimlerinde fazıl bir imam ve arif olarak nitelenen Ebû Bekr Ubeydullâh (Abdullâh) b. İbrâhîm b. Ebû Bekr et-Taftâzânî (ö. V/XI. yüzyıl) oraya nispet edilmektedir (Sem'ânî, 1962, C. 3, s. 61-62; Yâkût Hamavî, 1995, C. 2, s. 35).

Esterâbâd (استراباد): Horasan'da aynı isimle anılan birçok yerleşim birimi bulunduğu kaydedilmektedir. Onlardan en meşhuru Taberistan bölgesinde Sâriye ve Cürçân arasında yer alan Esterâbâd şehridir. Nesâ'nın da Esterâbâd adlı bir köyü bulunduğu belirtilmektedir. Nesâ'daki Esterâbâd köyünün İbnü'l-Bennâ' (ابن البناء) adlı künyesi belirlenemeyen bir alimin memleketi olduğu ifade edilmiştir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 1, s. 175).

Kâfes (قافس): Nesâ'ya bağlı bir köydür. 129/746-47 yılı civarında Abbâsî İhtilaliyle bağlantılı hadiselerde kayıt altına alınmıştır (Taberî, 1387, C. 7, s. 362).

Meynez (میزن): Nesâ'nın köyüdür. Muhaddis, katip ve salih bir sûfi olarak nitelenen Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Meynezî oraya nispet edilmektedir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 5, s. 246).

Râmerân (رامران): Nesâ şehrine bir fersah uzaklıktaki köydür. Fakihler Ebû Ca'fer Muhammed b. Ca'fer b. İbrâhîm en-Nesevî er-Râmerânî (ö. 360/971) ve Ebû Ali el-Hasen b. Ali en-Nesevî er-Râmerânî (ö. 400/1009-10'dan sonra) ve hadis ravisi Ebû Bekr Ubeydullâh b. Ahmed er-Râmerânî (ö. IV/X. asır) bu köy halkındandır (Sem'ânî, 1962, C. 6, s. 43-44; C. 7, s. 239).

Kavk (كوك): Nesâ'ya bağlı büyük ve mamur bir köy olarak nitelenmektedir. Nesâ amilliğinin sınır hattı üzerinde, Şehristâne'ye bir merhale mesafede olduğu kaydedilmiştir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 4, s. 494).

Endûmân (اندومان): Nesâ'nın bir köyüdür. 129/746-47 yılı civarında Abbâsî İhtilaliyle alakalı hadiselerde adı zikredilmiştir (Taberî, 1387, C. 7, s. 362).

es-Sind (السند): Nesâ'nın bir köyüdür. Horasan'da bu isimle anılan birkaç yerleşim biriminin var olduğu belirtilmiştir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 3, s. 267).

Semnân (سمنان): Nesâ'nın bir köyüdür. Aynı isimle anılan bir nehrin (Nehr-i Semnân) yakınında olduğu kaydedilmiştir. Muhaddislerin büyüklerinden Ebû'l-Hüseyn Abdullâh b. Muhammed b. Abdullâh b. Yûnus b. Abdullâh es-Semnânî (ö. 303/915-16) ve sika bir alim olarak nitelenen Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. İshâk en-Nesevî es-Semnânî (ö. 400/1009-10'dan sonra) bu köye nispet edilir (Sem'ânî, 1962, C. 7, s. 239-241).

Beyâr (بيار): Nesâ'nın bir köyüdür. Kumis bölgesinde de aynı adı taşıyan bir şehrin bulunduğu belirtilir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 1, s. 517). Buradan yetişen herhangi bir alimin adına rastlanmamıştır.

Nesâ'nın zikredilenlerden daha fazla köy, kale ve ribata sahip olduğu varsayılabilir. Bölgenin bayındır ve mamur olduğu anlaşılmaktadır. Nesâ ve çevresi İslam öncesinden kalan hisarlarının yanında III/IX. asırda bilhassa Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir tarafından büyük ribatlar kurularak iyi tahkim edilmiştir. Ayrıca ilmi hayatın köylere kadar sirayet

ettiği ve Nesâ'nın şehir merkezi yanında köyleriyle dahi önemli bir ilim havzası haline geldiği Nesâ köylerinden yetişen çok sayıda alimin delaletiyle görülmektedir.

Nesâ Halkının Sosyal Yapısı ve İktisadi Faaliyetleri

Oğuzların ve Selçukluların V/XI. asrın ilk yarısında göçlerinden evvel Nesâ ve havalisinde halkın Arap ve Acem karışımı olduğu kaydedilmektedir (Ya'kûbî, 1422, s. 95-96). Arapların 30/650-51 senesinde fethinden sonra bölgeye yerleştikleri anlaşılmaktadır. Emevîler döneminde Nesâ'da faaliyet gösteren Abbâsî dâîlerinin çoğunun yerel halktan mevali kökenli olmalarına rağmen Huzâ'î nisbesini kullanmaları (Ahbârü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye, t.y., s. 218) şehirde Huzâ'a kabilesinin etkili olduğunu düşündürmektedir. Horasan halkının ayrı lehçelerde konuştuklarını belirten Makdisî (1991, s. 334-335), onlar arasında en güzeline Tûs ve Nesâ halkının sahip olduğunu ve Nesâ lisanının Nişabur lisanına yakın olduğunu vurgulamıştır. İbnü'l-Fakîh (1996, s. 613), Horasan şehirlerinde yaşayan insanların öne çıkan özelliklerinden bahsederken Tûs ve Nesâ halkına en akıllı olanlar nitelemesini yakıştırmıştır.

Fethinden kısa süre sonra Nesâ halkının İslam'ı benimsediği anlaşılmaktadır. Makdisî (1991, s. 40, 320, 323, 336), Nesâlıların dini eğilimlerine dair önemli bilgiler vermiştir. Nesâ'da Şâfiî mezhebinin tam anlamıyla baskın olduğunu, kadınların ve hatiplerin Şâfiîler arasından seçildiğini ve kent ahalisinin fıkıh, usul, edep gibi konulara fazlasıyla riayet ettiğini belirtmiştir. İmam Şâfiî'ye bazı konularda muhalefet edildiğinden bahsedip Nesâ halkının bunda istisna olduğunu vurgulamıştır. Diğer taraftan Nesâ'nın bazı köylerinde Hârezmlilerin ikamet ettiğini söyleyerek onları Kur'an'a eklemeler yapmak, ezanı şarkı söylemiş gibi ses titretmek okumak ve İslam'a tezat teşkil etmekle eleştirmiştir. Bununla birlikte Nesâ'da Hanefî mezhebine mensup bir topluluk bulunduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim Makdisî, Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki anlaşmazlıklardan söz eder ve Nesâ'daki el-Hanne (الخنة) ve Râsü's-suvk (راس السوق) mahallelerinin ahalisi arasında bu tür bir asabiyet var olduğunu bildirir. Diğer taraftan Sem'ânî (1962, C. 7, s. 148-149), Nesâ'da Süfyân es-Sevrî tarafından kurulan fıkıh mezhebine mensup kalabalık bir cemaat bulunduğunu kaydetmiştir. Bu mezhebin Nesâ'da özellikle el-Hasen b. Süfyân b. Âmir b. el-Abbâs eş-Şeybânî en-Nesevî'nin soyundan gelenler tarafından benimsendiğini, onların mezkûr şahsa intisaplarından dolayı kendilerini es-Süfyânî adıyla andıklarını ve Süfyânîlerin içinden önemli fakihlerin yetiştiğini aktarmıştır. Tüm bu kayıtlar Nesâ'da Şâfiî mezhebi baskın olmakla birlikte farklı mezheplere mensup toplulukların bulunduğu göstermektedir.

VII/XIII. yüzyılın coğrafyacıları Yâkût Hamavî (1995, C. 5, s. 282) ve Zekeriyâ Kazvîni (t.y., 465), Nesâ şehri ve havalisinin el-'İrkü'l-Medîni (العرق المدني) denilen bir hastalıktan mustarip olduğunu ve yaz aylarında çoğu kişinin buna yakalandığını kaydetmişlerdir. F. Sümer (1994a, s. 20) mezkûr rahatsızlığın modern tıptaki Gine Paraziti (Guinea Worm) olduğu bilgisini vermiştir. Drakunkuliyaz (Dracunculiasis Medinensis, Medine Solucanı) adıyla da anılan bu hastalığa bir parazit sebep olmaktadır ve ağırlı kabarcıklar, kusma, baş dönmesi gibi sorunlara yol açmaktadır (Kenny, 2022, s. 12). Enfekte olduktan yaklaşık bir yıl sonra alt bacakta oluşmuş kabarcıklardan kurtçuklar çıkar ve yanma hissi oluşturur. Bu kurtçuklar bir su kaynağıyla temas edince suya binlerce larva salarlar. Bu larvalar su

pireleri tarafından yutulur. İnsanlar aynı suyu içtiklerinde su pirelerinin taşıdığı enfekte larvalar midede serbest kalırlar ve bağırsaklara nüfuz ederek vücuttan geçerler. Nihayet cilde ulaşıp yerleşir ve büyürler. Döllenmiş dişi parazitler 60 ila 100 cm'ye kadar uzayabilirler. Cilt dokusu altında bir kabarcık oluşturup dışarı çıkarlar. Parazitin ciltten dışarı çıkma süreci 10-14 ay arasında sürer. Bu nedenle hastalığın tespit edilmesinde ve önlem alınmasında geç kalınır. Drakunkuliyaz ölümcül değildir ama enfekte olanları aylarca çalışamaz duruma getirebilir ve işlevsiz bırakabilir. Bu hastalık genelde içme suyunu göletler ya da kuyular gibi açık ve durgun yüzeyle kaynaklardan temin eden kırsal, yoksul ve izole toplulukları etkiler ([https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-\(guinea-worm-disease\)](https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-(guinea-worm-disease))) Erişim tarihi: 27.02.2024).

Daha evvel zikredilen çok sayıda köy ve kasaba, Nesâ ve kırsalında yaygın bir köylülüğün ve kalabalık nüfuslu, yerleşik, tarımcı bir toplumun yaşadığına delalet etmektedir. Bölgenin çok özel koşullara sahip fiziki coğrafyası ziraata bağlı ekonomiyi desteklemiştir. Nesâ, Kopet-Dağ silsilesiyle Karakum Çölü arasındaki dar bir vaha üzerinde bulunmaktadır. Vaha Kopet-Dağ'dan akan mevsimsel küçük akarsuların taşıdığı takır, lös gibi kumullu-killi toprakların ve alüvyal malzemenin dağ eteğindeki düzlükte birikmesiyle ortaya çıkmıştır. Ovanın eğimi Kopet-Dağ'dan Karakum Çölüne doğru azalır ve deniz seviyesinden yüksekliği 200-250 metre arasında değişir. Arazinin yüzeyi sel sularının etkisiyle dalgaya benzer şekiller almıştır ve ovanın Karakum'a bittiği yerde takırlar oluşmuştur. Alüvyal toprakları sayesinde vahada verimli tarım arazileri mevcuttur ve tahıllar başta olmak üzere meyvelerin, sebzelerin, baklagillerin ve pamuğun yetiştirilebildiği tarlalarda yılda iki-üç kez hasat yapılabilmektedir (Arbatov, 2016, s. 27, 40). Nesâ havalisinde sert karasal çöl iklimi hakimdir. Yazlar çok sıcak, kışlar çok soğuktur ve gece ile gündüz arasında çok ciddi sıcaklık farkları görülür. Karakum Çölü herhangi bir engel teşkil etmediği için kuzeyden gelen soğuk hava akımları bölgeyi etkiler. Buna karşın güneybatı-güneydoğu istikametinde yüzlerce kilometre boyunca uzanan ve zirveleri 3000 m.'yi bulan Kopet-Dağ silsilesi Hint Okyanusu üzerinde oluşan nemli hava akımlarının bölgeye ulaşmasını engeller. Yeryüzüne doğru alçalma eğilimindeki hava yüzeye yaklaşırken ısındığı için bağıl nemi azdır. Nesâ civarında kış sezonu sıcaklıkları -26°C'ye kadar düşebilirken temmuz ayı ortalama sıcaklığı 27-32°C arasındadır. Tabiatıyla dağlık-yüksek kesimlerde ortalama sıcaklık daha düşükken çöldeki ortalaması 40-45°C hatta bazen 55°C'ye çıkabilir. Bulutsuzluk, güneş ışınlarının dik açılarda gelmesi, güneşlenme süresinin fazlalığı, deniz etkisinin azlığı gibi etkenlerden dolayı bölgede yılın 230 ila 250 günü sıcaktır. Buna mukabil düşük nem oranları insan yaşamının mümkün ve rahat hale gelmesini sağlar. Yağışın az olduğu bölge, ilkbaharın ortasından sonra yağmur almaz. Su buharı yoğunlaşması olmadığı için yağış ihtimali söz konusu değildir. Ekimden mayısa kadar süren yağış, dağlık bölgelerde ortalama 250 mm iken dağ etekleriyle çöl arasındaki düzlüklerde 100-150 mm arasındadır. Ortalama kar kalınlığı 1-5 cm arasındayken üst sınır 26 cm'dir. Geçirgen toprak yapısı yağmur ve kar yağışını alt katmanlara ulaştırır ve gerek yeraltı sularını gerekse mevsimsel akarsuları besler. Kopet-Dağ'ın zirvelerini daimi kar ve buzullar kaplamaz. Ancak dağlara düşen yağışlar daha fazladır ve gerek yağmurlar gerekse kar

erimesiyle dağlardan ovaya doğru akan çok sayıda küçük akarsu oluşur. Bu akarsular ilkbaharda yoğun olsa da yazın kurur. Uzunlukları 10 km'yi aşar ama dağ eteğinden çöle ulaşana kadar kaybolurlar. Sağanak yağışa bağlı sel suları dağ eteklerine inebilir. Mevsimsel akarsular dağ eteğinde bulunan Nesâ ve havalisinde ziraata yönelik sulama amacıyla kullanılabilir. Yine de sel sularının etkisini azaltmak ve akarsulardan istifade etmek için ciddi uğraş vermek gerekir ve dağ eteğindeki tarım alanlarında su yataklarına setler kurulması lazımdır. Nesâ gibi dağ eteğindeki bölgelerde yeraltı suyu yüzeye yakındır ve günümüzde dahi iktisadi hayatta büyük bir öneme sahiptir. Kopet-Dağ eteklerinde yeraltı suyu kalitelidir. Tuzluluğu azdır ve içme suyu özelliklerine sahiptir. Ayrıca insan sağlığına yararlı mineralli sulara da bol miktarda rastlanır. Geçirgenliği çok düşük olan takırlar yağışlardan kaynaklanan suyu yüzeyinde toplayarak süresiz ve küçük göletler oluştururlar ve onun sağladığı suyu hayvancılıkta kullanmak mümkündür. Buna ek olarak takırlar yaz başında kısa süreli yeşeren ve aşırı sıcaktan dolayı sararıp ortadan kaybolan otsu bitkilerin büyümesine de olanak tanır. Yüzeğe yakın yeraltı suları ve dağ yamaçlarından akan mevsimlik nehirler sayesinde Nesâ arazisi yeşil bir görünüme sahip olur. Öte yandan Karakum Çölünde yılda 100'den fazla kum fırtınası oluşur ve toz yüklü rüzgarlar yılda 35-67 kez tekrar eder. Kopet-Dağ'dan düzlüklere doğru esen dağ rüzgarları ise havayı yumuşatıp insan hayatını olumlu yönde etkiler (Koşak, 2007, s. 8-9, 11, 13-18, 21-22).

Müslüman coğrafyacılar Nesâ'nın Orta Çağ'daki fiziki coğrafyası ve iktisadi faaliyetleriyle ilgili olarak fazla bilgi vermemişlerdir. Onların ittifaken kaydettikleri bilgi Nesâ'da çok sayıda akarsu bulunduğu, suların şehir merkezine kadar ulaştırılarak sokaklardan ve evlerin önünden akıtıldığı, toprağın çok bereketli olduğu, bol miktarda bağ-bahçeye rastlandığı ve gerek kentte gerekse kırsalda sık ağaçlıkların görüldüğüdür (İstahrî, 2004, s. 273; *Hudûdü'l-âlem*, 1983, s. 90; İbn Havkal, 1938, s. 445; Makdisî, 1991, s. 320; İdrîsî, 1409, C. 2, s. 693; Zekeriyâ Kazvînî, t.y., s. 465; Himyerî, 1980, s. 579).

Makdisî (1991, s. 285, 320, 324, 326), Nesâ'da güzel meyveler yetiştiğini, sebzeler arasında ise patlıcanın benzersiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yetiştirilen susam ve susam yağının ihraç edildiğini kaydetmiştir. O, Nesâ'da tekstil üretiminin yoğun olduğunu ve ham ipek, ipekli giysiler ve sair dokuma ürünlerinin civardaki bölgelere sevk edilerek satıldığını vurgulamıştır. Nesâ'lı tacirlerin Hazar Denizinin güneydoğusunda yer alan kadim Oğuz yurdu Balhan bölgesinden bol miktarda yumurta, tilki vb. hayvanların derilerini ve atmaca gibi av kuşlarını getirdikleri ve sattıkları bilgisini de vermiştir. Arkeolojik kalıntılardan ise Nesâ'da çanak-çömlek üretiminin ve endüstrisinin geliştiği, bağcılık ve üzüm yetiştiriciliği de yapıldığı anlaşılmaktadır (Lippolis, 2019, s. 75, 82-83). Nesâ'nın iktisadi ortamıyla ilgili bahsedilebilecek son bilgi ise Horasan'ın 211-212/826-827 yılındaki haraç vergisi gelirleriyle bağlantılıdır. Mezkûr tarihte Horasan ve ona bağlı yerlerin köylerinden ve ekilebilir arazilerinden nakit halde toplam 44.846.000 dirhem vergi alındığı, bu meblağda Nesâ'nın hissesinin 893.400 dirhem olduğu bildirilmiştir (İbn Hurdâzbih, 2012, s. 26, 28). İbnü'l-Fakîh (1996, s. 628-629) bu rakamı 873.400 dirhem olarak yazmıştır. Verilen sayılara göre; Nesâ'nın haraç vergisi Horasan'ın tüm gelirinin ellide birine tekabül etmektedir. Şehrin güçlü bir ekonomiye ve yüksek bir gelire sahip olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

İslam fethinden Selçuklu hakimiyetine kadar süren yaklaşık dört asırlık dönemde Nesâ, tarihi Horasan coğrafyasının en önemli ve müstahkem şehirlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik çağda Türkleri Horasan'a girmekten alıkoymak üzere şekillendirilen savunma hattının mühim bir unsuru olan Nesâ, İslamî dönemde bile işlevini sürdürmüştür ve özellikle Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir tarafından takviye edilmiştir. Bu hattın kırılması süreci, Gazneli Sultan Mahmûd'un Yabgulu Türkmenleri Nesâ ve havalisine kabul etmesi ile başlamış ve Selçukluların 426/1035 yılında Gazneliler karşısında elde ettikleri Nesâ zaferiyle yeni bir ivme kazanmıştır. Takip eden asırlarda Nesâ, Selçukluların ve onların mirasını üstlenen Hârezmşâhların yönetimi altında kalmıştır ve VII/XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğollar tarafından müthiş bir şekilde tahrip edilmiştir. O kadar ki Moğolların Horasanlılara gözdağı vermek ve Müslümanlardan intikam almak adına tüm kinlerini ve kötülüklerini Nesâ üzerine yönelttikleri anlaşılmaktadır.

Nesâ kelimesinin anlamı ve şehre bu adın verilmesiyle alakalı olarak İslam kaynakları tarafından kayıt altına alınan hikayeler hakikati yansıtmamaktadır. Zira Nesâ ismine antik çağa ait yazılı ve dinsel metinlerde de rastlanmaktadır ve İslam öncesi ismin İslamî dönemde dahi korunduğu görülmektedir. Şehir günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarındadır ve onunla bütünleşmek üzeredir. Orta Çağ yerleşimlerine olan kuş uçuşu mesafesi Nesâ'nın Ebîverd ile beraber Kopet-Dağ silsilesiyle Karakum Çölü arasında yüzlerce kilometre boyunca uzanan dağ eteği ovasındaki iki merkezi şehir olduğuna işaret etmektedir. İslamî devirde Nesâ; köyleriyle, kasabalarıyla, kaleleriyle ve ribatlarıyla müstakil bir âmillik statüsünde sayılmıştır. Nesâ'da hükmeden Ebrâz unvanlı yerel iktidar, İslam egemenliğinin erken safhasında sessiz sedasız ortadan kalkarak yerini Horasan valileri tarafından tayin edilen amillere (valilere) bırakmıştır.

Nesâ, 30/650 yılında Müslümanlar tarafından sulh yoluyla fethedilmiştir ve toprağın vergilendirilmesi bu minvalde uygulanmıştır. Nesâ halkının kısa süre sonra İslamiyet'i benimsediği ve Müslüman toplumuyla entegre olduğu anlaşılmaktadır. Nesâ ve havalisinde Şâfi'î mezhebinin etkili olduğu, buna mukabil Hanefilik ya da Süfyânîlik gibi muhtelif mezheplerin mensuplarının şehirde bir arada yaşadıkları görülmektedir. Etnik yapının temelini Acemler oluştursa da bölgede ciddi bir Arap nüfusu olduğu, ayrıca Karakum Çölünün karşı yakasında bulunan Hârezmlilerin de Nesâ ve kırsalında varlık gösterdikleri kaydedilmektedir. Nesâ'nın son derece bayındır, mamur, kalabalık nüfuslu arazisinde yerleşik-tarımcı bir toplum yaşamıştır. Köylerinden ve ribatlarından yetişen çok sayıda alim, Nesâ'da ilmi faaliyetlerin kırsal kesime dahi sirayet ettiğine ve Nesâ'da gelişmiş bir ilim-kültür hayatı bulunduğu delalet etmektedir. Nesâ'da tarımı ve zanaat kollarını temel alan güçlü ve zengin bir iktisadi ortam söz konusudur. O kadar ki III/IX. yüzyılda Nesâ'dan elde edilen vergilerin bütün Horasan'ın vergi gelirlerinin ellide birini teşkil etmesi dikkate değerdir. Bölgenin çetin fiziki coğrafyası yarattığı özel koşullar sayesinde Nesâ'da ziraatı ve yerleşik yaşamı mümkün kılmıştır. Konargöçer-hayvancı Oğuz Türklerinin bölgeye gelişi yerel halkın tepkisini çekmiş ve iki kesim arasındaki sürtüşmeler şikayetlerin neticesinde savaflara yol açmıştır. 1035 yılında kazanılan Nesâ Zaferiyle birlikte Nesâ'da Selçuklu

hakimiyeti dönemi başlamıştır.

Extended Summary

This study is about the four-century history of the city of Nisā, from 30/650, when it was conquered by Muslims, until 426/1035, when it came under Seljuk rule. Between the mentioned dates, it presents the history of Nisā with its political and socio-economic aspects. The main research method is to evaluate the information compiled from medieval written sources by comparing or supplementing it with modern archaeological and geographical data and to present it by constructing it from a new perspective.

The historical Nisā city is located on the northeastern slope of the central part of the Kopet-Dag range, which extends for approximately 650 km from northwest to southeast between the Caspian Sea and the Tejen River. The ruins of Nisā are today located in the Bagyr district of Ashgabat, the capital of Turkmenistan. The conquest of Nisā by Muslims was achieved through peace. In 30/650-51, after the conquest of the Humrāndez castle by the caliphate army commanded by Abdallāh b. Hāzim al-Sulamī, the local ruler of Nisā, known as Abrāz, handed over the city to the Muslims on the condition of paying taxes. Although Islamic sources state that the name Nisā was given by Muslim conquerors based on the Arabic word Nisā (نساء), meaning "women", this information is not correct, since the name Nisā is also mentioned in ancient Iranian and Greek texts. It is understood that shortly after the conquest, the people of Nisā converted to Islam and the local ruler of Nisā was eliminated afterward. It is seen that during the Umayyad period, Nisā was ruled by governors appointed from the central administration, and Islamic authority was fully established. In the early Islamic period, Nisā had the status of an independent agency affiliated with Marw or Nishapur.

After the Islamic conquest, Nisā was under the domination of the Umayyads between 40-129/661-747. In this period, the people of Nisā supported the Abbasid movement against the Umayyads and were effective in all stages of the revolution, from propaganda to conflicts. Between 129-205/747-821, Nisā was governed by governors appointed by the Abbasids. The only notable event that took place in Nisā during this period was the rebellion of Abū al-Hasīb Vuhayb ibn Abdallāh al-Nisāī, which broke out twice between 183-184/799-800. This movement was suppressed bloodily with a military operation by Ibn Māhān, the Khorasan Governor of the Abbāsids. Tāhirids ruled Nisā between the years 205-253/821-873. During this stage, there is political and social stability in the city. In 285/898, a war was fought between the Sāmānids and Saffārids in Nisā. Between 382-408/992-1017, the city came under the control of the Mamūnids. In 394/1004, the Mamūnids defeated the Sāmānid Amir Muntasır, who wanted to dominate the city, in Nisā. Subsequently, Nisā was subordinated to the Ghaznavids between 408-426/1017-1035. Nisā was exposed to Oghuz and Seljuk migrations during this period. With the Battle of Nisā, held on 19 Shaban 426 (29 June 1035), the Seljuks dominated Nisā.

It has been determined that there were two large fortresses in Nisā before the Seljuk domination. These are the Old and New Nisā castles. The citadel and Shahrastan elements of the city are in the New Nisā castle. The Rabad element is spread in the field between the

two castles. Nisā was described by Muslim geographers as a large and well-kept city with abundant water and gardens. However, it is recorded that Nisā was shaken by severe earthquakes and was largely destroyed in a very large earthquake in 331/942-43. It is seen that there are many villages, towns, castles and ribats in the hinterland of Islamic Nisā. It is understood that the region is flourishing and prosperous. In addition to the pre-Islamic fortresses, Nisā and its surroundings were well fortified by establishing large ribats in the III/IXth century, especially by the Tahiri Emir Abdallāh b. Tāhir. In addition, it is seen that scientific life spread to the villages and that Nisā became an important science basin with its villages next to the city center, as evidenced by the many scholars who grew up in Nisā villages.

It is recorded that before the migration of the Oghuzs and Seljuks in the first half of the V/XIth century, the people in Nisā and its surroundings were a mixture of Arabs and Persians. It is seen that the people, who adopted Islam shortly after the conquest, mostly followed the Shafi'i sect. However, members of different sects operated in small groups in Nisā. It is understood that a widespread peasantry and a crowded, settled, agricultural society lived in Nisā and its rural areas. The physical geography of the region with its very special conditions supported the agriculture-based economy. All kinds of agricultural products were grown in the city and various industrial activities, especially textiles, were carried out. It is also understood that the city traded intensively, especially with the Oghuz people in the north.

Kaynakça | References

- Ahbârü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye ve fîhi ahbârü'l-'Abbâs ve veledihî (t.y.). (A. Devrî ve A. Muttalibî, Thk.). Beyrut: Dârü't-Talî'a.
- Akbarzadeh, D. (2011). Nisa: From Avestic to Islamic Texts. *Central Asiatic Journal*, LV/2, 161-164. <https://www.jstor.org/stable/41928586>
- Arbatov, N. (2016). *Türkmenistan'ın Fiziki Coğrafyası ve Doğal Koruma Bölgeleri* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Bakır Dayı, R. (2024). Selçuklu Dönemi İran'ında Arapça Yazan Müellifler. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/11, 29-38. DOI: 10.53718/gttad.1393382
- Belâzurî (1988). *Fütûhü'l-büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- Bîrûnî (2023). *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*. (Özcan, E. S. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bosworth, C. E. (1999). Farâva. *Encyclopaedia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/farava> (Erişim Tarihi: 29/02/2024).
- Çoruhlu, Y. (1996). Türkmenistan'a Seyahat. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 118, 19-25.
- Çoruhlu, Y. (1997). Türkmenistan'ın Nisa (Nesa) Kentine Sanat Tarihi Tetkik Seyahati. *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8, 65-83.
- Dîneverî (1960). *el-Ahbârü't-tivâl*. (A. Âmir, thk.). Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütüb.
- Himyerî (1980). *er-Ravzü'l-mî'târ fî haberi'l-aktâr*. (İ. Abbâs, Thk.). Beyrut: Müessesetu Nâsir li's-Sekâfe.
- Hudûdü'l-'âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*. (1983). (M. Sotûde, Nşr.). Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî.
- İbn Havkal (1938). *Sûretü'l-'arz*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Hurdâzbih (2012). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. (H. Veledü's-Sâlim, Ed.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr (t.y.). *el-Lübâb fî tezhîbi'l-ensâb* (C. 1-2). Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Esîr (1997). *el-Kâmil fî't-târih* (C. 1-10). (Ö. A. Tedmürî, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-'Arabî.
- İbnü'l-Fakîh (1996). *el-Büldân*. (Y. Hâdî, Thk.). Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- İbnü'l-Mülakkin (1994). *Tabakâtü'l-evliyâ'* (N. Şerîbe, Thk.). Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- İdrîsî (1409). *Nüzhëtü'l-müştâk fî'htirâki'l-âfâk* (C. 1-2). Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- İstahrî (2004). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Kallek, C. (1997). Haraç. *İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 71-88). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kavuncu, A. Ç. (2014). Aşkabat. M. Yılmaz, A. Ç. Kavuncu (Ed.). *Türk Dünyası Başkentleri Ankara, Almatı - Astana, Aşkabat, Bakü, Bişkek, Duşanbe, Lefkoşa, Taşkent* (s. 190-259). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Kaya, Ç. (2021). Cengiz Han'ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XI/22, 189-199. DOI: 10.33207/trkede.885655
- Kaya, Ç. (2024). Minnetten Lanete Harezşahlar İdaresinde Terken Hatun'un Yeri ve Önemi. O. Bozan, A. Tanyıldız, A. Yaz, A. Ertekin (Ed.). *Harezşahlar Devleti (Din - Dil -*

- Kültür*) (s. 331-348). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kenny, C. (2022). *Salgın Döngüsü - İnsanlığın Bulaşıcı Hastalıklarla Bitmeyen Savaşı* (Ölez, Ş. Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koşak, F. (2007). *Türkmenistan Ahal Bölgesi Coğrafi Etüdü* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kudâme b. Ca'fer (1981). *el-Harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe*. (M. H. Zebîdî, Thk.). Bağdat: Dârü'r-Reşîd.
- Kurt, H. (2002). *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*. Ankara: Araştırma.
- Lippolis, C. (2019). Parthian Nisa Landscape, topography and settlement planning. C. Maumer & M. Novák (Ed.). *Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids: Learnings and conclusions from new archaeological investigations and discoveries. Proceedings of the First International Congress on Central Asian Archaeology held at the University of Bern, 4-6 February 2016* içinde (s. 73-84). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Lippolis, C. & Messina, V. (2015). From Parthian to Islamic Nisa. R. Rante (Ed.), *Greater Khorasan: History, Geography, Archaeology and Material Culture* (s. 39-50). Berlin-München-Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110331707.39>
- Makdisî (1991). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü'l-Medbulî.
- Mamedov, M., Zubanov, I., Ballyev, K., Moriset, S., Gandreau, D., Denega, R. & Papanov, M. (2005). *The Parthian fortresses of Nisa, Turkmenistan: nomination of the ancient Parthian sites of Nisa for inclusion on the UNESCO World Heritage list by the Government of Turkmenistan*. [Research Report] Government of Turkmenistan; UNESCO; CRAterre.
- Nesevî (1953). *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Menkübirtî* (H. A. Hamdî, Thk.). Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî.
- Olbrycht, M. J. (2015). Parthian Cities and Strongholds in Turkmenistan. *International Journal of Eurasian Studies*, 2, 117-125.
- Özbayraktar, A. (2021). *Me'mûnîler Devrinde Harezm (Siyasi, Sosyo-Ekonomik, Kültürel)* (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özbayraktar, A. (2023). Hâzrem'de Me'mûnî Devleti'nin Kuruluşu. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 723-738.
- Sarîfînî (1414). *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nisâbûr*. (H. Haydar, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Sehmî (1987). *Târîhu Cürçân*. (M. A. Hân, Thk.) Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- Sem'ânî (1962). *el-Ensâb* (C. 1-13). (A. Y. Yemânî, Thk.). Haydarabad: Meclisu Dâiretü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye.
- Sem'ânî (1975). *et-Tuhbîr fî'l-Mu'cemi'l-Kebîr* (C. 1-2). (M. S. Sâlim, Thk.). Bağdat: Riyâsetü Dîvânü'l-Evkâf.
- Sülemî (1998). *Tabakâtü's-sûfiyye*. (M. A. Atâ, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sümer, F. (1994a). Türkmenistan'da Tarihî Şehirler -I- Nesa. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 91, 17-22.

- Sümer, F. (1994b). Türkmenistan'da Tarihî Şehirler -2- Nesa. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 92, 11-16.
- Taberî (1387). *Târihü't-Taberî - Târihü'r-rüsûl ve'l-mülûk* (C. 1-11). Beyrut: Dârü't-Turâs.
- Usta, A. (2013). *Türklerin İslamlaşma Serüveni - Sâmânîler*. İstanbul: Yeditepe.
- Utbî (1334). *Târih-i Yemînî*. (N. Z. Curfâdekânî, Frs. Çev.). Tahran: Kitâbfurûşî İbn Sînâ.
- Ya'kûbî (1422). *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Yâkût Hamavî (1995). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 1-7). Beyrut: Dâru Sâdır.
- Yâkût Hamavî (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ' - İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (C. 1-7). (İ. Abbâs, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Zehebî (2003). *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (C. 1-15). (B. Avvâd, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Zekeriyâ Kazvînî (t.y.). *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- [https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-\(guinea-worm-disease\)](https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-(guinea-worm-disease)) Erişim tarihi: 27.02.2024.